

YAKINDOĞU'DAN İRAN'A ANTİK TIPTA HASTALIK, HASTA, HEKİMLER VE TEDAVİ

Ali SERAJ*

Abstract

Unlike modern medical science, ancient medicine was an area open to intercultural interactions. Until the advent of modern medicine, medical practice flourished as a result of translations, travels, and research. This essay deals with one of the oldest chapters in the history of medicine, namely the ancient Near Eastern and Persian medicine. It surveys notions about diseases, different classes of physicians, and methods of treatment in Persian and Near Eastern medicine comparatively, through the oldest written texts in the history of medicine. The last part of the essay addresses mythological connections between physicians and the methods of healing they used.

Hastalık Algısı

Günümüzde modern tıp sağlıklı insanı belli kriterleri taşıyan, bedensel, akılsal ve toplumsal açıdan iyi, en azından *anormal* olmayan kişi olarak anlamakta. Sağlıklı ve hasta kişi ayrımı, aslında tıp ve sağlıkla ilgili olmakla beraber, tarihte politik, toplumsal ve dini bakımdan daha farklı anlayışları sergilemişti. Hastalar; eski devirlerden bu yana politik, sosyal ve dini olarak farklı algılanmış ve "ıslah" edilmek üzere bazen izole edilmiş bazen de farklı "normalleştirilme" yollarıyla tekrar topluma katılmaya çalışılmıştı.¹ Hasta kimdir sorusuna İran'da ve Yakındoğu'da da farklı cevaplar verilmiş ve tedavi yöntemleri bu cevaplar üzerinden şekillenmişti. İnsan bedeni, doğa ve doğa üstü arasında, günümüzdeki anlayışa nazaran daha yakın bir ilişki olduğu kabul edilirdi. Örneğin insan bedeni, kadim İran'da doğanın bir taklidi olarak tasvir edilmişti. Öyle ki, dini bir kitap olan *Bundehişt*'in "İnsan Vücudunun Dünya'ya Benzemesine Dair" bölümünde beden, doğanın benzer bir parçası olarak kabul edilir: "Dinde insan bedeni doğaya benzer derler... Derisi göğe, eti yere, kemiği dağa, damarları nehre, damarlardaki kan suya, karın denize, kıllar da bitkilere benzer."²

Babil'de ise insan ve doğa ilişkisi içeri ve dışarı olarak iki farklı dünyaya ayrılmıştı. İnsan bedeninden dışarı açılan ciltteki bir semptomla tezahür eden, görülebilen bir hastalık ve bedenin içinde olup da görülmeyen hastalık ile aynı statüde değildi. Yaralar, dışarı dünyadan fizik yoluyla oluştuğu için dünyevi, içerideki hastalıklar ise tanrısal yahut şeytani güçler yüzünden ortaya çıkmış olabildikleri için doğa üstü görülüyordu.³ Bu durum, hekimlerin hastaya yaklaşımında farklılıklar ortaya çıkarıyordu. Doğa üstü güçlerin insana etkisinde Yakındoğu ve İran'ı birbirinden ayıran temel özellik, hastalığa kimin veya neyin sebebiyet verdiğidir. Babil tıbbında hastalık tanrıların gazabı, şeytanlar, kötü güçlerin nüfuzu sebebiyle oluşurken, İran'da tüm hastalıkların sebebi olarak

* Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ali.seraj1993@gmail.com

¹ Michel Foucault, *Klasik Çağda Deliliğin Tarihi: Akıl ve Akıl Bozukluğu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge, 2006), 179-212.

² Fernegh Dadeği, *Bundehişt*, ed. Mihrdad Bahar (Tahran: Tus, 1327/2016), 123.

³ Emily K. Teall, "Medicine and Doctoring in Ancient Mesopotamia," *Grand Valley Journal of History* 3, no. 1 (2014), 8.

Ehrimen'i görmek mümkündür. Zerdüştlüğün kutsal kitabı *Avesta*'nın Vendidad bölümünden de anlaşılacağı üzere, Ehrimen insan için 99,999 hastalık yaratmış ve dünyaya göndermişti.⁴

Belli Durumlarda Hastanın İzolasyonu

Kişinin Ehrimen ile ilgili hastalıklardan birini taşıdığı kanısına varıldıktan sonra süreç değişmeye ve hasta hakkında belli protokoller yürütülmeye başlanırdı. Bahsi geçtiği üzere İran'da hastalıklar kötülüklerin kaynağı Ehrimen'den gelirdi. Bu inanıştan yola çıkarak şöyle bir varsayımda bulunabiliriz: bir hastalık, kişinin içini doldurmaya başladığı an o kişi iyileşene kadar toplumdan uzaklaştırılmış olabilir. Bunun sebebi ise o kişinin sadece hasta değil aynı zamanda pis yani necis kabul edilmesidir. Hastalar ve ölümler necasetin ve pisliğin en tepe noktasındakilerdi.⁵ Ayrıca İran'da hastanın toplumdan izole edilmesi gerekir ve bu izolasyona *Berşnom* denirdi.⁶

Berşnom sadece hasta izolasyonu ile ilgili olmayıp bir nevi gusül olarak da düşünülebilir. Hastayı dokuz gün boyunca toplumdan ayırıp karantinaya alarak hastalığın yani kötü ruhların yayılması engellenmeye çalışılırdı.⁷ Eski Yakınoğu'dan elimize ulaşan bilgilerde ise tedavi esnasında veya tedaviden sonra hastanın yatağının yakılması olarak bilinen *Qalû* (*Qalûm*) veya başka bir metindeki haliyle *Sharapu*, tedavinin bir parçası olmaktan ziyade başkalarını korumak amacıyla yapılırdı. Aynı şekilde milattan önce 18. yüzyılın ikinci yarısında Akad ülkesinde hüküm sürmüş olan Shamshi-Adad, oğluna, bir grup hasta askerin karantinaya alınıp eşyalarının yakılmasını emretmiş ve onları bir nevi toplumdan ayırmasını istemişti.⁸ Anlaşılacağı üzere burada da amaç şeytani güçler olarak algılanan hastalıkların daha fazla kişi arasında yayılmasının önüne geçmektir.

İran'da Hekim Sınıfı

Konu eski çağlarda tababet olduğunda, hekimlerin fiziksel tedavinin yanı sıra dini tedavide buldukları da göze çarpar. Fizik ve tabiatın dışında, ilahi veya şeytani güçlerle hastalanan kişinin tedavisi sadece fiziki değil, metafizik bir tedaviyi de gerektirir. Bu bağlamda hem İran'da hem de Yakınoğu'da farklı görevler üstlenen hekimlerin ortaya çıktığı görülmektedir.⁹ İran'da üç farklı hekim sınıfından bahsedilebilir.

Kard Pizişk (*Avesta Dilinde: Kareto-Baeshaza*): Bıçakla tedavi yapan, cerrah olarak nitelendirilebileceğimiz kişi. Bugün de Farsça da kullanılan *Kard* sözcüğünün kelime anlamı bıçak, keskin alettir. Hastaları bıçak kullanarak tedavi eden bu hekim sınıfı çok sıkı bir eğitimden geçer ve en riskli tedavi şeklini üstlenirdi. Cani kişiler ve ölüm mahkûmları üzerinde ameliyat yapmalarında bir sakınca

⁴ *Vendidad*, çev. Seyit Muhammed Ali Hasani (Dâ'î'l-İslâm) (Tahran: Sahife, 1327 /1948), 22: 2.

⁵ Mary Boyce, *Tarih-i Kiş-i Zerdüş* (Zerdüş Dini Tarihi), çev. Hümayun Sene'tizade, c. 1 (Tahran: Gostere, 1393/2014), 345-346.

⁶ Ferehnaz Hüseyini-i Serai, "Berşnom," *Merkez-i Dâ'iretü'l-Me'ârif-i Buzurg-i İslâm 2* (1398/2019), cgie.org.ir.

⁷ Hamit Kaviyani-i Puya, "Pizişki ve Seyr-i Tahavvül-i Derman der İran-ı Bastân," *Faslname-i Tarih-i Pizişki 2*, no. 3 (1389/2010), 84.

⁸ Walter Farber, "How to Marry a Disease: Epidemics, Contagion, and a Magic Ritual against the 'Hand of the Ghost'," *Studies in Ancient Medicine 27* (2004), 121.

⁹ Zühre Zerşinas, "Pizişki Der İran-ı Bâstân," *Faslname-i Tarih-i Pizişki 1*, no. 1 (1388/2009), 11. Ayrıca, *Bundehişn* kitabı, bu üç temel sınıfa ilave olarak iki farklı hekim sınıfından daha bahseder: Aşu Pizişk ve Dad Pizişk. Aşu Pizişk daha ziyade insanların bedensel, ruhani, toplumsal temizliği ile ilgilenir. Dad Pizişk ise bugün bildiğimiz adli tıp doktoru görevini görmeye yakındır. Ahmet Altungök, "İslam Öncesi Dönem İran'da Tıp ve Tebâbet," *Tarih İncelemeleri Dergisi 31*, no. 2 (2016), 358.

görülmezdi.¹⁰ *Kard Pizişk* sınıfına verilen yasal statünün Hammurabi yasalarıyla da örtüştüğünü görmekteyiz. Bu örtüşmenin sonucunda da İran tıbbındaki pratiklerin Babillilerden Asurlular yoluyla İran'a geçtiği anlaşılır. Bu pratiklerin yasal statülerinin en önemli noktası, hekimler için belirlenen tedavi ücretleri ve bilgisizlikten kaynaklı hatalı tedavi yapan hekimlere verilen cezalardır. Bu hekim sınıfı için değinmemiz gereken bir başka nokta ise hangi cerrahi yöntemleri uyguladıklarıdır. İbn-i Mütrân'ın aktardığına göre cerrahideki uygulamalar şöyle sıralanabilir: kırık kemiği sarmak, çıkıkları tedavi etmek, yarmak, dikmek, kesmek, dağlamak.¹¹

Giyah Pizişk (Av. *Urvaro-Baeshaza*): Bitkileri tedavi için hazırlayan ve bitkilerle hastaları tedavi eden kişi. Bitkilerle tedavide; bitkiler yahut bitki karışımları yedirilir, demlenip içirilir yahut buhurlama yöntemi ile kullanılırdı. Belli bitkilerin yaprakları, özleri, kökleri kurutulmuş yahut doğrudan yaş haliyle belli amaçlara yönelik kullanılmıştır. Bu sınıftaki hekimler Darug isimli bir ağaçtan Daru isimli ilacı elde ederlerdi. Millattan sonraki yüzyıllarda ise Dârû kelimesi tüm ilaçlar için kullanılacak, bu sözcük İngilizcede *Drug* (ilaç) olarak karşımıza çıkacaktır.¹² Tıbbi ve aromatik bitkilerle hazırlanan bitkisel preparatlarla hastalıklardan korunmak veya tedaviye yardımcı olmak ise fitoterapi adıyla rağbet görecekti.¹³

Manser Pizişk (Av. *Mathro-Baeshaza*): Hastalıkları kutsal kelimeler (*Manser-Mantra*) okuyarak hastanın bedeninden defeden kişi. Bu kategorideki hekimler yaptıkları işlemler gereğince bir hekimden ziyade rahip olarak görülebilir. Hastaya Zerdüşt dininin kutsal kitabı *Avesta*'dan pasajlar okuyarak içindeki şeytani güçleri dışarı atmak suretiyle bedenin maruz kaldığı kötü güçler ve hatta kem gözü (nazarı) gidermeye çalışırlardı.¹⁴ Bu hekim sınıfının uyguladığı tedavi, en etkili ve gerekli tedavi adımı olarak görülüyordu. Bu durum *Manser Pizişk*'in önemini arttırıyordu. *Manser Pizişk*'e duyulan güven, diğer iki hekim sınıfından daha fazlaydı. Bu algı kutsal metinde de açıkça göze çarpar.¹⁵

Yakındoğu'da Hekimler

Yakındoğu'daki hekimleri de üçe ayırabiliriz. Bu hekimlerin hastaya uyguladığı fiziksel, bitkisel ve dini şifacılık yöntemleri İran tıbbını etkilemişti. Hekimler, tıp, tababet, ilaç, tedavi hakkındaki bilgilere birkaç kaynaktan ulaşabiliyoruz. Bu kaynaklardan en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz: Hammurabi Yasaları (bu yasalar tarihte ilk kez hekimlere verilen tababet ücretlerini kaydeder. Hastanın hekim elinde ölmesine yahut kör olması halinde hekime uygulanacak cezai işlemi belirtir ve hekimlerin farklı durumları ve eylemleri için sınırlarını netleştirir, yasalaştırır),

¹⁰ *Vendidad* 7: 36-40'ta bahsi geçtiği üzere *Kard-Pizişk*'ler belli eğitimleri aldıktan sonra önemli bir test aşamasına gelirler. Bu aşamada Zerdüşt olmayan (*Vendidad*'daki tabirle *Div-Perest*) üç kişi üzerinde ameliyat yaparlar. Ameliyatların üçünün de başarısız olması halinde, kişi hekim olamaz ve bu mesleğe devam edemez. Tüm ameliyatların başarılı geçmesi durumunda ise bir nevi cerrahi ehliyetini alır. Ancak bu ehliyet alındıktan sonra Zerdüşt kimseler üzerinde de ameliyat yaparlar.

¹¹ Perviz Ezkai, *Pizişki Der İran-ı Bastan*, c. 2 (Tahran: Tıbb-ı Sünneti, 1394/2015), 354.

¹² Altungök, "İslam Öncesi Dönem İran'da Tıp ve Tebâbet," 359.

¹³ K. Hüsnü Can Başer, Neşe Kırmıner, *Farmakognozi ve Fitoterapi* (İstanbul: Tıp Kitapevleri, 2021), 103-113.

¹⁴ Ezkai, *Pizişki Der İran-ı Bastan*, 374. *Ahukinisar* olarak bilinen kötü göz, kem gözlülükle beraber gelen hastalık ve belalar Babil kökenli olmakla beraber İbranilere, Yunanlılara ve Latin dillerine geçmiştir. Aynı şekilde *Vendidad*'da da *Ahukinisar* sonucunda oluşan *Ageşi-Agheşi* de bir hastalık olarak tanımlanmıştır. *Vendidad* 20: 3 ve 20: 7'de de Sara, kötü göz ve çürümeyi ve birkaç hastalığı saydıktan sonra onlara lanet eder.

¹⁵ *Avesta*, *Yeştlar* 3: 6 (*Urdibihişt Yeşt*): kimseler hekimlerden Eşe yardımıyla, kimileri bilimle, kimileri bıçakla, kimileri bitki ile kimileri de Mansre (*Manser-Mantra*) ile tedavi ederler. En çok tedavi edenler (En etkili) *Mansre Vercavend* ile tedavi edenlerdir. *Avesta (Kuhenterin Surudha ve Metnha-i İrani)*, ed. Celil Dusthah (Tahran: Morvarid, 1388/2009), 288. Ayrıca bkz. *Vendidad* 7: 44.

Asur Yasaları (bir kişinin hekimlik eğitimi almadan veya tamamlamadan tedavi teşebbüsünde bulunduğu taktirde uygulanacak cezaları belirler). Hitit Tıp Yasaları (*Teşhis Metinleri-El Kitabı, Kehanet Kitabı* olarak da bilinen bu metinler hastalıklar, semptomları, teşhis ve tedavileri hakkında bilgiler içerir). *En Erken Reçeteler ve Sair Metinler Sümerliler ve Akadlılar tarafından yazılmış, sihir ve büyü harici tedavilerden bahseder.*¹⁶

Asu-Azu: Asu Asu Babil'de daha kapsayıcı bir tedavi metoduna sahipti. Hekimler el ile muayene değil, hastanın şikayetlerini bazen de rüya ve kabuslarını dinleyerek tedavi yoluna giderlerdi. Bu hekim sınıfı hem cerrahlık hem de bitki bilimi ile uğraşır. Ayrıca tedavi yolları sadece bitkilerden değil farklı mineraller, bitkisel ve hayvani bileşenlerden de oluşabiliyordu. Asu-Azu aynı zamanda tedavide neşter kullanırdı.¹⁷ Asu-Azu sınıfına mensup olmak kâtiplik okulunda okumayı ve doğal olarak refah içindeki bir aileden gelmeyi gerektiriyordu. Ayrıca hekimler ilaç satar ve hazırlar, hatta parfüm yaparlardı.¹⁸ Bu durum onların hem *Kard Pizişk* hem *Giyah Pizişk* işini gördüklerini göstermektedir. Bu iki sınıfın İran'da ayrılmasının sebebi ise ileride de göreceğimiz gibi bitkilerin İran'da mistik bir statüye sahip olmalarından kaynaklanıyordu. Bitkilerle ilgilenen, onları işleyen kimseler tedavi edici bir bitkiye dokunmakla kalmıyor ayrıca bir tanrıçanın bedenine de değmiş oluyordu. Ayrıca belli bitkilerin sadece tedavi amacıyla değil dini ritüelin bir gerekçesi olarak da kullanılması bitkileri farklı bir yere, daha kutsal bir eşığe taşıyordu.

Ashipu ve Baru: Hastayı muayene eden hekimlerdi.¹⁹ Asu tedavileri sadece beyan ve semptomlardan yürütürken, *Ashipu* ve *Baru* hastaları el ile muayene edebiliyordu. *Baru* ve *Ashipu* arasındaki temel fark ise *Baru*'nun teşhise yönelik faaliyetinin *Ashipu*'ya göre daha yoğun olmasıydı. Genellikle antik Yakındoğu ve Afrika'da yaşamış, Babil, Akad, İbrani ve Arap halklarını da kapsayan halklar olarak bilinen Semitik hakların etkisi ile karaciğer ruhun bulunduğu yer olarak görülmekle beraber, Hepatoskopi yani karaciğer üzerinden tanrısal öfkeyi yahut şeytani tasallutu keşfetme resmen tababetin bir parçası haline gelmişti. Hepatoskopi görevini üstlenen hekim ise *Baru*'ydü.²⁰ *Baru* ayrıca suyun üstüne döktüğü yağ ile fal bakardı. Krallar için zafer ve mağlubiyet kehanetlerinde bulunurken sivil insanlar söz konusu olduğunda; şifa bulup bulamayacakları, doğru eş seçme, işte başarılı olma gibi kehanetlerde bulunurdu.²¹

Baru öbür dünya ile ilişkide olan, oradan haber veren bir kâhindir, ancak görevleri arasında hastalıklardan haber verme ve teşhis koyma da olduğu için aynı zamanda hekimdir. *Baru*'nun tek görevi hangi tanrının kızdırıldığı veya hangi şeytanın musallat olduğunu keşfetmek değildi; bu görev, öbür dünyadan haber verme görevinden sadece bir parçaydı. *Ashipu*'nun görevi ise *Baru* tarafından gelen bilgiye göre ilahi tedavi uygulamak yahut Asu'ya belli tedavileri uygulandırmaktı.

¹⁶ Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002).

¹⁷ Allen D. Spiegel, Christopher R. Springer, "Babylonian Medicine, Managed Care and Codex Hammurabi, Circa 1700 B.C.," *Journal of Community Health* 22 (1997), 73, 81.

¹⁸ Markham J. Geller, *Ancient Babylonian Medicine (Theory and Practice)* (West Sussex: Wiley-Blackwell, 2010), 53.

¹⁹ Van Laere Emmy'ye göre, bu iki sınıfın diğer hekim sınıfından ayrılıp sınıflandırılışı klasik bir anlayışa dayanmaktadır. Asu'nun pratisyen hekim ve cerrah, *Ashipu*'nun ise cin-şeytan çıkarıcı olduğu anlayışı E. K. Ritter'e dayanan bir düşüncedir. Ancak, J. A. Scurlock, Asu'nun eczacı rolünü üstlendiğini ve *Ashipu*'nun muayene görevi yürüttüğünü iddia etmişti. Tartışmalara katılan H. Avalos'a göre ise Asu, bugün anladığımız şekilde hemşire ve eczacıdır. Van Laere Emmy, "Mesopotamian Medicine in Practice: When Archaeology Meets Philology" (Yüksek Lisans Tezi, Ghent Üniversitesi, 2018), 11.

²⁰ Spiegel, Springer, "Babylonian Medicine," 73-74.

²¹ A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization* (Chicago: The University of Chicago Press, 1977), 212.

İran'daki *Manşer Pizişk*'in görevi ise hem *Baru*'nun kehanetine hem *Ashipu*'nun tespitine dayanarak belli tedavileri uygulamak veya uygulatmaktır.

Yakındoğu'da Tedavi

Yakındoğu'da tedavi, ilaç, reçete gibi bilgileri belli kaynaklara dayanarak biliyoruz. Bu kayıtlara göre Babil'de tedavi amaçlı 250 farklı bitki, 120 mineral, 180 farklı ilaç, alkol, yağlar, bal, süt gibi çeşitli maddeler kullanılmaktaydı. Fiziksel tedavinin yanı sıra bazı tedaviler, insan bedeninden bir tanrının öfkesini yahut musallat olmuş kötü bir ruhu atmaya yönelik kutsal bir faaliyetti. Tedaviler belli ücretlere, başarısız operasyonlar ise cezalara tabiydi.²² Diğer kısımda kalan ruhani iyileştirme boyutu ise daha mistik bir anlayıştan haber verir. Yazının devamında pratik tedaviden ziyade ilahi anlayışa temas edebilmek için hangi tanrıların bu sürece dahil olduğu ve nasıl bir yardımda bulduklarını değerlendirmek gerekir. Aldığı eğitim dolayısıyla Asu, tedavi etmeye başladığında şifa ve tababet tanrıçası Gula'ya ve onun kocası Ninurta'ya ibadet ederdi.²³ Bu yakınlığın ve ilişkinin sebebini anlamak için Ninurta'nın ve onun eski hali olan İmdugud, Anzû, Zû veya İmgig olarak adlandırılan kuşun ilişkisine bakalım.

Yakındoğu mitolojisinde bulutlu gökyüzü, kanatlarını açmış siyah kuş olarak görülüyordu. Ninurta'nın eski hali, İmdugud ismiyle bildiğimiz kuş, fırtınanın, yağmurun dolayısıyla bereketin ve gürültülü kükreyişi ile savaşın tanrısı olarak tasavvur edilirdi. İmdugud geçirdiği metamorfozla beraber Ninurta'dan ayrılır ve onun düşmanı haline gelir.²⁴ Artık kötülükle beraber anılan İmdugud hastalığa, ölüme işaret eden bir kuş halini alır. Bu konu üzerine İmdugud (diğer isimlerinden biri Anzû) ile ilgili bilinen tıbbi bir konu vardır: Bir kişinin sesi bir hayvanın (özellikle kuşun) çığlığı gibi duyulduğu takdirde "Ölüm, Anzû'nun (Fırtına Kuşu'nun) yüzüdür" atasözüne gönderme yapılır. Kişinin bir gün içerisinde öleceği kanısına varılır ve hastanın belki de korkunç ölümü görmesi sonucunda böyle bir ses çıkardığına inanılır.²⁵ Ninurta'nın eski hali artık bereketin ve hayatın tam tersi bir yöne döner. Bu arada M.Ö. 2450 civarında Akadlıların Sümer ülkesine hâkim olması ile beraber Sümer mitolojisi Semitikleşmeye başlar.

Ninurta ve ona benzer tanrıların karanlık gökyüzü, yağmur, fırtına, savaş ve bereket ile bağı Güneş ile pekişir. Bu pekişmeyle Ninurta tipi tanrılar *Sol Invictus* yani yenilmeyen güneş makamına yükseldiler. Bu güneş tanrısı tipolojisi faydalı, bereketli bir güneş tasviriyken, Ninurta örneğinde ise ikizi Nergal yakıcı yaz güneşi ve dondurucu kış güneşinin sembolüdür. Ninurta geçirdiği son metamorfozla kartal halini ve *Sol Invictus* makamını alır.²⁶ Tanrı Ninurta'nın evli olduğu tanrıça ise Gula'dır. Tanrıça Gula'yı Nintinuga, Ninkarak ve Baba isimleriyle de sair kültürlerde görmek mümkün. Tanrıça Gula "ölüleri diriltiren kadın," "büyük hekim," "yaşam veren," "yaşamı koruyan" sıfatlarıyla anılır ve Nintinuga da "Ölüye Yaşam Veren Kadın" anlamını taşır.²⁷

²² Spiegel, Springer, "Babylonian Medicine," 79. Ayrıca bkz. Geller, *Ancient Babylonian Medicine*, 60.

²³ Spiegel, Springer, "Babylonian Medicine," 73-74.

²⁴ Gönül Alpay Tekin, "Yakındoğu Mitolojisinde Kartal ve Güneş," *Sîmurg'un Kanadı (Mitoloji ve Edebiyat Makaleleri)* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020), 267-269.

²⁵ Geller, *Ancient Babylonian Medicine*, 148.

²⁶ Alpay Tekin, "Yakındoğu Mitolojisinde Kartal ve Güneş," 268-271.

²⁷ Barbara Böck, *The Healing Goddess Gula (Towards an Understanding of Ancient Babylonian Medicine)* (Leiden: Brill, 2014), 9-15.

Gula'nın Bitkileri

Şifa tanrıçası Gula ile özdeşleşen ve en çok öne çıkan iki bitkiden söz etmek mümkün. Önemli bir nokta ise bu bitkilerin Gula ile ilişkisi daha çok onun hayvanı olan köpek üzerinden yürümesidir. Farklı dillerde farklı isimler almış bu bitkilerden en önemlisi *Bu'shânu*'dur. *URU.AN.NA* el kitabı yahut *Basit İlaçlar Listesi* olarak bildiğimiz tablette *Bu'shânu* bitkisinin Sümercesi *Hab*'dır. *Bu'shânu* bu listede Akad dilinde kaydedilip "Gula'nın köpeği olan *Bu'shânu* bitkisi" şeklinde anılır. Bu bitki ayrıca Lisan Kalbi (Köpek Dili) ismini de almıştı. Bahsi geçen bitkiler dolaylı yoldan Gula ile ilişki içinde olsa da onunla yakından ilişkili asıl bitkiyi Barbara Böck, Sasuntu (Gula'nın Bitkisi) olarak nakleder.²⁸ Geç dönem Asur Tedavi tabletleri BAM 146'da Sasuntu bitkisi iki kez geçmekte ve kompleks bir tedaviye yardımcı bitki olarak katılmaktadır.²⁹ Sasuntu bitkisinin Samanu, Bibirru, Aşu hastalıklarına ve karın bölgesindeki rahatsızlıklara iyi geldiği ayrıca böcekleri kovmakta yararlı olduğu bilinmektedir.³⁰

Gula ve Ninurta, ölümü kovan, muzaffer, şifa ile yakından ilgili tanrı çifti olarak Yakındoğu mitolojisindeki yerini alır. Hayat, bereket, tedavi gibi kavramlara en yakın tanrılar bu çiftle beraber onlarla özdeşleşmiş hayvanlarıdır. Ninurta'nın kuşu ve Gula'nın köpeği pozitif ve negatif biçimlerde insanlar üzerinde etkiliydiler. Asu tedavilerinde bu iki tanrıdan medet umar. Bununla beraber bu figürler İran tababet geleneğine yerleşmiş ve isim, şekil, işlev değiştirerek temel fenomenler haline gelmişti.

İran'da Tedavi

İran'da tedavinin niteliği ve niceliği hakkında en net bilgileri *Avesta*'dan almaktayız. Kötülüklerin kaynağı Ehrimen'in insana verdiği çok sayıda hastalığa karşın; tanrı Ahura, tıbbi belli kullarına öğreterek, onlara malzeme, bitki ve dualar vererek hastalıklarla başa çıkma yolunu göstermişti. Hastalık anlayışında Yakındoğu'dan İran'ı ayıran en önemli nokta; tanrı Ahura'nın kötülüğün kaynağı olamayacağı, gazabıyla kimseyi hasta etmeyeceğidir. İran inancında hastalık ile özdeşleşen sadece Ehrimen'dir. Bu bağlamda başlıca karakterlere ve tedavilerin mitik boyutlarına bakmalıyız. İncelemenin başında gelmesi gereken fenomenlerden belki de en önemlisi ilk hekimlerdir. Huma (Soma) bitkisini ilk sıkı ve ondan tanrısal özü süzen her padişaha ödül olarak güçlü ve muzaffer bir oğlan verildiği efsanesi nakledilir. İran mitolojisinde ise bu baba oğul figürü dört çift için göze çarpmaktadır. Cemşid'in babası Viyunghan, Fereydu'nun babası Abtin (Asuye), Gerşasb'ın babası Serita (Eret), Zerdüş peygamberin babası Purşesb farklı kaynaklarda öncelik sırası değişkenlik olmakla beraber kendini göstermektedir.³¹

²⁸ *Bu'shânu* (*Maşakal*) bitkisi, Cennetteki Bitki olarak da bilinmektedir. Böck bu bitkinin Gula, şifa tanrıçasının köpeği ile ilişkisinden kaynaklı *Bu'shânu* ve Lisan Kalbi ismini aldığı nakleder. Belli hastalıklara iyi gelen bu bitkiler hakkında dikkat çekici bir diğer nokta ise şifa veren bitkinin isminin iyi geldiği hastalığa da verilmesidir; örneğin, *Bu'shânu* hastalığına yakalanan kişinin burnunun sıcak olduğu söylenir. Bu durumda bitki ezilir, bira ile karıştırılıp içirilir. Kişi kustuktan sonra iyileşir (134). Bitkinin kullanıldığı başka hastalıkların da olduğu göz önünde bulundurulduğunda, şifa tanrıçası Gula ile ilişkisi daha kolay anlaşılır. Gahhu öksürüğüne tutulan hastaya *Bu'shânu* bitkisi kaliteli yağ ve bira ile karıştırılıp içirilirse hasta sağlığına kavuşturacaktır. "Her şeye iyi gelen bitki" anlamını taşıması şifa için ne kadar önem arz ettiğinin de göstergesidir (136). Bkz. Böck, *The Healing Goddess Gula*, 131-158.

²⁹ John Z. Wee, *Knowledge and Rhetoric in Medical Commentary (Ancient Mesopotamian Commentaries on a Handbook of Medical Diagnosis (Sa-gig))* (Leiden: Brill, 2019), 308-309.

³⁰ Böck, *The Healing Goddess Gula*, 158-163.

³¹ Alirıza Bajdan, Muhsin EbiülKasimi, Mehşid Mir-Fehrayi, "Nuhustin Pizişk-i Esatiri-i İran Çe-kesi Est?" *Fesl-name-i İlmi-Pejuhîşi-i Tarih-i İslam ve İran Danişgah-i Ez-Zehra*, c. 24, (1393/2014), 8.

Serita'nın zehir ve tedavi için Ahura'dan bitki ve bıçak istediği, Ahura'nın da ona Gaokren (Gokard) Ağacı'nın içinde bulunduğu milyonlarca bitki verdiği anlatılır. Gaokren Ağacı tüm bitkileri içeren ağaç olarak nakledilir.³² Bu ağaç, Avesta'da Vispubiş (Her şeyi tedavi eden) Orta Farsçada Harvisp-Tuhmek (Tüm bitkilerin kaynağı ağaç) ismiyle de geçer. Ağaç, Ferah-kerd'in (Kozmik Deniz) ortasındadır ve Simurg'un yuvası bu ağaçtadır. Simurg ağacın dallarına konduğunda dallar silkelenir ve bitkilerin tohumları ağaçtan denize dökülür, yağmur vasıtasıyla dünyaya düşerek yeşerir. Simurg kalktığında ise dallar tekrar yeşerir ve tohumlanır. Simurg isminin kökeni bizi Yakınoğu ile ilgisine yaklaştıracaktır. Simurg, esasen Murg-ı Sin (Sin Kuşu) olarak bilinmekte. Sin yahut Avesta'daki okunuşuyla Sien, kartal, şahin anlamını taşımakta. Sanskritçede de kartal kelimesinin karşılığı Syena'dır.³³ Burada göze çarpan en önemli benzeşme; Ninurta'nın son metamorfozu ile kartal halini alıp, bereket ve tedavi ile özdeşleşmesi sonrasında İran geleneğine Simurg ismiyle geçişidir. Ayrıca İmdigud ve Ninurta'nın son hali olan kartal da her iki biçimde İran ve İslam mitolojisine girmişti.

Homa bitkisi antik İran tıbbında sıkça kullanılan bir bitkidir. Simurg'un mesken tuttuğu ağacın yanında yetişir. Kökeni ise doğrudan Hint mitolojisi ile ilgilidir. Sanskritçede Soma olarak karşımıza çıkan bu bitki için Krişna şöyle der: "Yeri kapsayan benim. Gücüm güç verir tüm var olanlara. Soma'yım ben. Şerbetler şerbeti. Tüm bitkileri besleyen benim." Bu bitki Farsçaya Homa ismiyle geçer, bir kartal tarafından korunduğuna inanılır.³⁴ Bitki tedavilerde kullanılmakla beraber ilahi bir duruma doğru metamorfoza uğrar ve tanrıçaya dönüşür. Uyarıcı etkileri sebebiyle dini merasimlerde kullanılır ve böylece tanrısal bir anlam kazanır. Avesta'da tanrıçalaşmış bu bitki için çok kısa bir bölüm Hum-Yeşt ismiyle ayrılmıştır. Bu pasajda Homa bitkisinden ölümü uzaklaştıran bitki olarak bahsedilir.³⁵

Sonuç

Günümüzde modern tıp anlayışı metodik, ölçüme dayanan bir bilim dalyken, kadim tıp anlayışı daha kapsayıcı ve bütüncül bir yaklaşımla yürümekteydi. Bilimin ilerlemesi ve insan algısının değişmesiyle beraber, insanı merkeze alan ve onu diğer soyut ölçütlerden yavaş yavaş uzaklaştırmayı başaran bir anlayış oluşmaya başlamıştır. İnsan bedeninin tanınması, otopsinin yaygınlaşması ve somut ölçümlerin devreye girmesi ile tıp dönüşüme uğrayarak modern bir bilim halini almıştır. Bu değişim, antik tıp anlayışı ve modern tıbbı ayıran en büyük farktır. Artık hastalıkların görünmesinde iyi-kötü güçlerin nüfuzu, tanrıların gazabı gibi soyut ölçütlerden ziyade somut bir neden-sonuç ilişkisi aranmaktadır. Her ne kadar tıp, eski uygarlıklarda sadece soyut kavramlara dayanmasa da tek çıkış yolu bugün anladığımız şekliyle tababet değildi.

³² Zerşinas, "Pizişki Der İnan-ı Bâstân," 14.

³³ Ezkai, *Pizişki Der İnan-ı Bastan*, 309-312.

³⁴ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dictionary of Symbols*, çev. John Buchanan-Brown (London: Penguin Books, 1996). "SAP" ve "Soma" mad.

³⁵ *Avesta*, Hum-Yeşt, 20: 1.

Kaynaklar

- Alpay Tekin, Gönül. "Yakındoğu Mitolojisinde Kartal ve Güneş." *Sîmurg'un Kanadı (Mitoloji ve Edebiyat Makaleleri)*, 267-306. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020.
- Altungök, Ahmet. "İslam Öncesi Dönem İran'da Tıp ve Tebâbet." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 31, no. 2 (2016), 353-382.
- Avesta (Kuhenterin Surudha ve Metnha-i İrani)*, ed. Celil Dusthah. Tahran: Morvarid, 1388/2009.
- Bajdan, Alırıza, Muhsin EbülKasimi, Mehşid Mir-Fehrayi. "Nuhustin Pizişk-i Esatiri-i İran Çe-kesi Est?" *Feslname-i İlmi-Pejuhişi-i Tarih-i İslam ve İran Danişgah-i Ez-Zehra* 24 (1393/2014), 5-23.
- Başer K. Hüsnü Can, Neşe Kırimer. *Farmakognozi ve Fitoterapi*. İstanbul: Tıp Kitapevleri, 2021.
- Boyce, Mary. *Tarih-i Kiş-i Zerdüşt (Zerdüşt Dini Tarihi)*, çev. Hümayun Sene'tizade, c. 1. Tahran: Gostere, 1393/2014.
- Böck, Barbara. *The Healing Goddess Gula: Towards an Understanding of Ancient Babylonian Medicine*. Leiden: Brill, 2014.
- Chevalier, Jean, ve Alain Gheerbrant. *A Dictionary of Symbols*, çev. John Buchanan-Brown. London: Penguin Books, 1996.
- Dadegi, Fernebh. *Bundihişn*, ed. Mihrdad Bahar. Tahran: Tus, 1327/2016.
- Emmy, Van Laere. "Mesopotamian Medicine in Practice: When Archaeology Meets Philology." Yüksek Lisans Tezi, Ghent Üniversitesi, 2018.
- Ezkai, Perviz. *Pizişki Der İran-ı Bastan*, c. 2. Tahran: Tıbb-ı Sünneti, 1394/2015.
- Farber, Walter. "How to Marry a Disease: Epidemics, Contagion, and a Magic Ritual Against the 'Hand of the Ghost'." *Studies in Ancient Medicine* 27 (2004), 121-122.
- Foucault, Michel. *Klasik Çağda Deliliğin Tarihi: Akıl ve Akıl Bozukluğu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge, 2006.
- Geller, Markham J. *Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice*. West Sussex: Wiley-Blackwell, 2010.
- Oppenheim, A. Leo. *Ancient Mesopotamia: Portrait of A Dead Civilization*. Chicago: The University of Chicago Press, 1977.
- Puya, Hamit Kaviyani-i. "Pizişki ve Seyr-i Tahavvül-i Derman der İran-ı Bastan." *Faslname-i Tarih-i Pizişki* 2, no. 3 (1389/2010), 67-98.
- Serai, Ferehnaz Hüseyini-i. "Berşnom." *Merkez-i Dâ'iretü'l-Me'ârif-i Buzurg-i İslâm*, c. 2, 1398/2019.
- Spiegel, Allen D., ve Christopher R. Springer. "Babylonian Medicine, Managed Care and Codex Hammurabi, Circa 1700 B.C." *Journal of Community Health* 22 (1997), 69-89.
- Teall, Emily K. "Medicine and Doctoring in Ancient Mesopotamia." *Grand Valley Journal of History* 3, no. 1 (2014), 3-8.
- Tosun, Mebrure, Kadriye Yalvaç. *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.

Vendidad, çev. Seyit Muhammed Ali Hasani (Dâ'fü'l-İslâm). Tahran: Sahife, 1327/1948.

Wee, John Z. *Knowledge and Rhetoric in Medical Commentary: Ancient Mesopotamian Commentaries on a Handbook of Medical Diagnosis (Sa-gig)*. Leiden: Brill, 2019.

Zerşinas, Zühre. "Pizişki Der İnan-ı Bâstân." *Faslname-i Tarih-i Pizişki* 1, no. 1 (1388/2009), 11-35.